

پدیدار شناسی آموزگاران عشایر
نسبت به تفهیم و کاربست فضایل شاهچراغ^(ع) در دبستان
(مطالعه موردی استان فارس)

محمد رضا شهبازی^۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین تجارب زیسته آموزگاران مقطع ابتدایی از تفهیم و کاربست تعالیم و فضایل شاهچراغ^(ع) در مدارس انجام گرفت. روش پژوهش، کیفی، از نوع پدیدارشناسی بود. محیط پژوهش شامل معلمان دبستان‌های عشایر استان فارس بودند که با روش نمونه‌گیری مبتنی بر هدف از نوع گلوله برفی انتخاب شدند و در نهایت به ۳۰ نفر رسیدند. اطلاعات با استفاده از مصاحبه عمیق نیمه ساختار یافته گردآوری و با روش ۷ مرحله‌ای کلایزی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌های حاصل از این پژوهش بعد از حذف کدهای مشترک، شامل ۲۰۰ کد مفهومی بود که حاکی از تجارب واقعی معلمان از تفهیم و کاربست فضایل شاهچراغ «ع» در دبستان می‌باشد. این کدهای مفهومی در سه تم اصلی، «سرمشق‌گیری رفتارهای حضرت از آموزگار»، «شیوه‌های تفهیم فضایل حضرت^(ع)» و «موانع اعتقادی و ذهنی موجود» دسته‌بندی شدند. آشنایی برنامه‌ریزان جامعه و بویژه استان فارس با این یافته‌ها، نقش مهمی در نهادینه کردن تعالیم شاهچراغ^(ع) و اعتقاد به شخصیت ائمه در کودکان و توسعه فراگیر دین باوری در تعلیم و تربیت اسلامی ایرانی خواهد داشت.

کلیدواژه‌ها: پدیدارشناسی، فضایل شاهچراغ^(ع)، آموزش و پرورش ابتدایی، آموزگاران.

۱- مقدمه

پرورش استعدادها و توانایی‌های بالقوه دانش آموزان، تحکیم مبانی دینی و اعتقادی آنان و اهتمام در شناساندن ائمه معصومین^(س) یا فرزندان آنها و پیوند تعالیم آنان با زندگی کودکان و نوجوانان به عنوان یک ضرورت و مسئولیت اجتماعی از اهم وظایف کارگزاران جامعه و دست‌اندرکاران نظام آموزشی به ویژه معلمان است. بنابراین در نظام آموزشی هر کشور، معلمان بیشترین و برترین نقش را به عهده دارند و می‌توانند با به کارگیری شیوه‌های درست پرورش عقاید و افکار، به ویژه معرفی افراد برجسته والهام از تعالیم آنان، مسیر رشد و بالندگی دانش آموزان را تغییر دهند. تاریخ زندگی شاه‌چراغ و سایر ائمه (علیهم السلام) و شناخت فضایل و مناقب ایشان، درس و پندی است که مسلمین و غیرمسلمین از آن بهره می‌برند و می‌توانند سیره علمی و عملی خود را با روش معصومین هماهنگ کنند. ایشان رهبران اجتماعی مردمانند و رسالت آنان هدایت جامعه به سوی رشد و کمال انسانی است. فزونی محبت و ولایت ما نسبت به ائمه^(ع) از آثار امام شناسی و مشاهده فضایل و مناقب و کراماتشان است. هرچه در محبوب صفات نیکوی جدیدتری کشف شود، دوستی محب زیادت و پرکشش‌تر می‌شود و این دوستی عبادت است و ثواب دارد.

۲- بیان مسئله

پژوهش‌های انجام گرفته در سال‌های اخیر، در حوزه‌ی مذهب، نشان دهنده‌ی آن است که معنویت، عشق و معرفت به خداوند و بندگان خاص و معصوم او نقش مهمی در زندگی کودکان و نوجوانان دارد. از جمله: فعالیت‌های اجتماعی، رضایت از زندگی، آرامش روحی و روانی، خوشبختی، و سلامت روانی (مایرز، ودینر، ۲۰۰۰)؛ (کوئینگ و همکاران ۲۰۰۹)؛ (البریج ۲۰۱۱) (دون سان ۲۰۱۲)؛ (تایلر ۲۰۰۱)؛ (پرسمن و همکاران ۲۰۰۹)؛ (آرین، ۱۳۸۳)؛ (صولتی و همکاران ۱۳۹۰) و (البرزی و سامانی ۱۳۹۰). رفتارهای مذهبی ارزش مثبتی در پرداختن به نکات معنی دار زندگی دارند رفتارهایی از قبیل توکل به خدا و زیارت ائمه‌ی معصوم^(س) در هنگام مشکلات می‌توانند از طریق ایجاد امید و تشویق به نگرش مثبت موجب آرامش درونی در فرد شوند. یافته‌های اخیر نشان داده‌اند که این نوع مقابله‌ها هم منبع حمایت عاطفی و هم وسیله‌ای برای تفسیر مثبت حوادث زندگی هستند و می‌توانند مقابله‌های بعدی را تسهیل نمایند. بنابراین به کارگیری آنها برای اکثر افراد و به ویژه کودکان و نهادینه کردن این باور، منجر به سلامتی و امیدواری بیشتر آنان در زندگی می‌شود (به نقل از پاکیزه، ۱۳۸۵)

بدون تردید چنانکه از آیات قرآن و سیره و سنت ائمه معصوم^(س) به روشنی دریافت می‌شود، تهذیب نفس و تربیت صحیح افراد جامعه از اساسی‌ترین اهداف ایشان بوده است. بر اساس بخشی از سخنان و

خصوصیات آنان و آیات قرآن به این حقیقت می‌رسیم که اخلاق نیکو و مهربانی با خانواده و اجتماع نتیجه و اثر ایمان فرد می‌باشد و انسان با تربیت صحیح و پرهیزگاری دارای فضایل ارزشمند می‌گردد. بنابراین تربیت اعتقادی از جایگاه رفیع در کشور ما برخوردار است. تحقیقات نشان داده است که تربیت دینی توسط مدارس و خانواده‌ها نقش اساسی در سلامت روان و سازش یافتگی اجتماعی دارد (برگین و همکاران ۲۰۱۰). ائمه اطهار^(س) تفکر و عقلانیت را مهمتر از نماز و روزه می‌دانند و آن را عبادت خوانده‌اند. از نظر آنان علم جایگاه بالایی دارد و آن را باید آموخت و در اختیار اهلس نهاد و به کسانی که در این راه بی‌سوادند انتشار داد، مناظرات علمی را توصیه کرده‌اند و پرسش و پرسش‌گری از سیره ایشان بوده است. تعلیم و تعلم را همسان با نماز معرفی کرده‌اند و همنشینی با جاهل را تذکر داده‌اند و عقلانیت و علم را در خود شناسی و معرفت نفس می‌دانند و قرآن را منبع بزرگی برای هدایت و غیر آن را برای گمراهی معرفی کرده‌اند (حرعاملی، ۱۳۷۰ ص ۱۰۰).

نظام آموزشی هر کشوری متأثر از مکتب دینی و فلسفی آن کشور است. در این نظام دولت مردان، هدف‌های کلی را تعیین می‌کنند و برنامه ریزان در قالب آن هدف‌ها، راهبردها و روش‌های وصول به آن‌ها را مشخص می‌نمایند. یکی از اهداف مهم نظام آموزشی، تربیت دینی کودکان و نوجوانان است که از اهداف مهم و استراتژیک به شمار می‌رود (عبدالهی و همکاران، ۱۳۹۱). بخشی از تربیت اعتقادی والهی کودکان بوسیله‌ی معرفی و کاربست تعالیم ائمه‌ی معصوم^(س) و خانواده‌های این بزرگواران می‌باشد. امام رضا^(ع) می‌فرماید: (یتعلم علمونا و یعلمها الناس، فإن الناس لو علموا محاسن کلامنا لاتبعونا) کسی که علوم ما را فراگیرد و آن را به مردم بیاموزد، امر ما را زنده کرده است، چون اگر مردم از سخنان زیبایی ما آگاه گردند، قطعاً از ما پیروی خواهند کرد (الغازی، ۱۳۸۷ ص ۸). همواره ما انسان‌ها در تمامی دوره‌های زندگی مان چه در کودکی و چه در جوانی و حتی در سنین بالاتر به دنبال الگو و اسوه بوده‌ایم (فلسفی، محمدتقی، ۱۳۸۹). به نص صریح قرآن یکی از راهکارهای هموارسازی مسیر تربیت و رهنمون شدن انسان به سوی کمال نهایی الگوگیری از انسانهای فرهیخته است. بر این اساس الگوهای منبعث از سیره‌ی معصومان به عنوان تئوری‌های تربیتی متقنی است که در سیره‌ی ایشان جامه‌ی عمل پوشیده است و می‌توان الگوهای تربیتی جامعی در تمامی قلمروهای تربیت از جمله تربیت معنوی، از آن استخراج کرد (نوروزی و بدیعیان ۱۳۹۰).

دوران معاصر، به دلیل تحولات گوناگون فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و به ویژه رشد فناوری، همه حوزه‌های زندگی و فعالیت بشری از جمله قلمرو اعتقادی را در معرض دگرگونی، بحران‌ها و چالش‌های جدی قرار داده است. مذهب بدون تردید و کمترین شک و انکاری از کهن‌ترین و با سابقه‌ترین و همچنین

جامع‌ترین مظاهر روح انسان است و در واقع یک احساس مذهبی عمیق و ریشه دار در اعماق ضمیر انسان وجود دارد. حتی یک انسان بی اعتقاد به دین در شرایط نامطمئن و بحران روحی و در زندگی به صورت ناهشیار به خدا و نیروهای ماورائ طبعیت می‌اندیشد و از او استمداد می‌طلبد، یک پدیده شناخته شده است (فرانکلن ۱۳۹۰). گورتزل^۱ (۱۹۹۸) در پژوهشی به بررسی شرایط پرورشی ۴۰۰ نفر از افراد برجسته قرن بیستم می‌پردازد. او به تأثیر معلمان و نگرش آنان نسبت به توانایی‌های پذیرش الگوی خوب در کودکان توجه کرده است و معتقد است که معلمانی که بیشتر از همه مورد احترام و علاقه افراد نخبه مورد مطالعه ما قرار داشتند، معلمانی بودند که به این افراد امکان دادند تا متناسب با توانایی‌هایشان پیش بروند، فرصت فعالیت در موضوع‌های دلخواهشان را می‌دادند، آنها را به تفکر و تحقیق در مورد نواخ گذشته و می‌داشتند، و کتاب‌های مذهبی به آنان معرفی می‌کردند (آقایی، ۱۳۹۲).

با توجه به اهمیت نقش معلمان در پرورش و چگونگی شکل دادن به عقاید مذهبی کودکان و تفهیم تعالیم و سبک زندگی امامان معصوم و لزوم نگاه عمیق و کیفی به این مسئله، ضمن معرفی مختصر حضرت شاه‌چراغ^(ع) در جهت شناخت شان والای او، مقاله‌ی حاضر برآن بوده تا به توصیف فضایل و تعالیم کاربردی آن حضرت از زبان آموزگاران پرداخته و شیوه‌های تفهیم رفتارهای آن بزرگوار در کلاس درس را شناسایی و موانع اعتقادی اجتماعی موجود در معرفی بهتر امام زاده‌ی رئوف و کاربست علوم و فضایل ایشان را با ارائه‌ی راهکارهای عملی و دین‌باور، تبیین نماید. به این ترتیب با آگاهی از نحوه یادگیری و شناسایی نقاط ضعف و قوت و ویژگی‌های شاخص آن حضرت و با شناخت و تقویت راهبردهای سرمشق‌گیری در زندگی، می‌توان برنامه‌ی آموزشی مناسب را به منظور پرورش و رشد دانش آموزان دین‌باور و مهربان، تدوین، یا محتوا و چگونگی آن را ترسیم کرد.

حضرت سید امیر احمد^(ع) ملقب به شاه‌چراغ و سیدالسادات الاعاظم، فرزند بزرگوار امام موسی کاظم^(ع) است. در فضیلت احمد بن موسی^(ع) سخن بسیار است. به طور کلی از آنچه نسب شناسان، علمای رجال، محدثان، محققان، مورخان، مولفان و نویسندگان در خصوص حضرت و فضایل وی نوشته‌اند، بر می‌آید که او کریم، شجاع، فاضل، صالح، پرهیزگار، صاحب ثروت و منزلت، بزرگوار و با عزت بوده و نزد پدرش منزلتی خاص داشته است. شب‌ها تا صبح به عبادت مشغول بود، با قلم خود، قرآن بسیار نوشت و شخصی موثق و راوی احادیث زیادی از اجداد خود بود (شیخ مفید ۱۴۱۳ ق). علامه مجلسی در کتاب «مرآة العقول» در شرح حدیث پانزدهم می‌گوید: ام احمد مادر این حضرت می‌باشد و او داناترین، پرهیزگارترین و گرامی‌ترین زنها در نزد آن حضرت بود که اسرار خود را به وی می‌سپرد و اماناتش را نزد او ودیعه می‌نهاد (مجلسی، ۱۳۶۲).

۳- سوالات پژوهش

- ۱- معلمان چگونه الگو و شخصیتی برای معرفی بهتر شاهچراغ^(ع) می‌باشند؟
- ۲- معلمان در مورد شیوه‌های تدریس و تفهیم فضایل شاهچراغ^(ع) و راهکارهای بهبود آن چه پیشنهادی دارند؟
- ۳- معلمان موانع موجود در جهت شناخت خانواده شاهچراغ^(ع) در خانه و مدرسه را چگونه تبیین می‌کنند؟

۴- روش تحقیق

پژوهش حاضر یک پژوهش کیفی از نوع پدیدار شناختی است. پژوهش پدیدار شناسی مطالعه تجربه زیست شده است. ویژگی‌های تحقیق کیفی عبارت است از: تأثیر محققان بر تحقیقشان به منزله بخشی از فرآیند تولید دانش، انتخاب صحیح نظریه‌ها و روش‌های مناسب؛ توصیف دیدگاه‌های مختلف و تنوع رویکردها و روش‌ها (فلیک، ۲۰۰۶). محیط این پژوهش شامل کلیه معلمان مقطع ابتدایی عشایر استان فارس بوده است. برای گردآوری اطلاعات از روش مصاحبه عمیق نیمه ساختار یافته استفاده شد که به وسیله دستگاه گوشی ضبط گردید. این نوع مصاحبه متشکل از یک سری سوالات منسجم است که برای به دست آوردن اطلاعات بیشتر و موشکافی عمیق تر موضوع مورد مصاحبه، از سوالات باز پاسخ، استفاده شد. مدت زمان هر مصاحبه حدود ۳۰ تا ۴۵ دقیقه بود که هنگام شنیدن مطالب تکراری و رسیدن به حالت اشباع، مصاحبه به اتمام می‌رسید. پژوهشگر در راستای افزایش اطمینان پذیری پژوهش خود، اقدام به انجام دو مصاحبه آزمایشی نیز نمود. در تحقیق کیفی، مشخص نمودن حجم نمونه رابطه مستقیمی با تصمیم گیری و قضاوت محقق دارد و قواعد از قبل تدوین شده‌ای وجود ندارد که در نهایت، تعداد معلمان مشارکت کننده در مصاحبه به ۳۰ نفر رسید. برای نمونه گیری در این مطالعه، از افراد «کلیدی^۱» به شیوه‌ی « مبتنی بر هدف^۲ » استفاده شده و روش مورد استفاده «گلوله برفی» بود، به این معنی که مصاحبه‌ها و اطلاعات قبلی پایه و مبنایی می‌شد برای سوالات بعدی، حتی در فرایند مصاحبه برخی از پرسش‌ها زاینده‌ی مطالبی بود که از شرکت کنندگان بدست آمده بود. یافته‌های بدست آمده در پژوهش با استفاده از روش ۷ مرحله‌ای «کلایزی^۳» مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. این روش از دیدگاه او به شرح زیر است:

- ۱- همه توضیحات شرکت کننده (پروتکل‌ها) برای کسب یک معنی برای آنها خوانده شد.

۲- به هر توضیح برگشته و از آنها عبارات یا جملاتی که به طور مستقیم به پدیده مورد نظر مربوط است را استخراج کنید (یعنی استخراج جملات مهم). ۳- سعی کنید معنی هر توضیح مهم را بیرون آورید (که به آن معانی منظم شده می‌گویند). ۴- مورد بالا را برای هر توضیح تکرار و معانی فرموله شده غنی را به صورت خوشه موضوعات سازماندهی کنید. الف) این خوشه موضوعات را به پروتکل‌های اولیه ارجاع دهید تا روایی آنها تایید گردد. ب) بعضی از موضوعات ممکن است با موارد دیگر یک دست نباشند، یا به طور کامل با دیگر موارد مربوط نباشند (کلایزی به محقق پیشنهاد می‌کند برای نادیده گرفتن داده‌ها یا موضوعاتی نامتناسب و سوسه نشوند). ۵- نتایج هر چیز در یک توضیح جامع از موضوعات مورد بررسی جمع آوری گردد. ۶- تا آنجا که ممکن است توضیحی جامع از پدیده‌ی مورد بررسی در یک بیان بدون ابهام از ساختار اساسی آن منظم گردد که اغلب تحت عنوان ساختار ذاتی پدیده نام گذاری می‌شود. ۷- روایی نهایی با رجوع به هر شرکت کننده بدست می‌آید، می‌توان در یک جلسه مصاحبه، از شرکت کنندگان در مورد یافته‌ها سوال شود. (هالووی ۱۳۸۸).^۱ محقق برای اطمینان یافتن و کسب «روایی درونی»^۲ و پایایی از روش «بازسازی واقعیت» استفاده کرد و متن پیاده شده مصاحبه‌ها را برای شرکت کنندگان ارسال و بازخورد گرفته شده و صحت مطالب از سوی آنان را بررسی کرد.

۵- یافته‌ها

در تجزیه و تحلیل متن مصاحبه‌ها به شیوه‌ی کلایزی، پس از مطالعه و درک معانی، ابتدا نمونه‌ها (جملات مهم) ذکر گردید، سپس معانی منظم شده (مولفه‌های جزئی) که شامل ۲۰۰ کد مفهومی بود، درگام بعد دسته بندی خوشه‌های موضوعات، که ۲۰ مولفه را در بر می‌گرفت و در نهایت تم‌های اصلی (توضیحات جامع) که در ۳ تم ارائه گردید.

۵-۱ یافته‌های سوال اول: معلمان چگونه الگویی برای معرفی بهتر فضایل شاه‌چراغ^(ع) می‌باشند؟

برخی از نکات مهم بیان شده توسط آموزگاران شرکت کننده در تحقیق:

« من همیشه برای شروع یک موضوع دینی و تحکیم مباحث اخلاقی از فضایل شاه‌چراغ^(ع) و سایر ائمه^(س) استفاده می‌کنم، چون برای بچه‌ها ملموستر و آشناست و سالی چند بار به زیارت حرم ایشان می‌روند. » شرکت کننده شماره ۱۰ از عشایر کوار.

« ما به دانش آموزان یاد دادیم که هرروز صبح قبل از ورود به کلاس به سمت شیراز بایستند و بر حضرت شاه‌چراغ^(ع) درود فرستند» شرکت کننده ۲۲ از عشایر فیروزآباد.

« کرامات آن حضرت و تصاویر مربوط به عمل و رفتار مورد نظر و حتی تصویر حرم آن بزرگوار را در کلاس درس نصب می‌کنم تا همیشه در معرض دید کودکان باشد ». شرکت کننده شماره ۲۹ از عشایر خنج.

« یکی از سجایای اخلاقی که از شاهچراغ^(ع) یاد گرفته ام این است که حرف دیگران را قطع نمی‌کنم، دانش آموزان هم این موضوع را رعایت می‌کنند، چون اگر کسی بدون اجازه و هماهنگی وسط حرف دیگران بپرد، از امتیاز ماهیانه او کم می‌شود و جایزه‌ی اخلاق که هر ماه یک بار اهدا می‌شود را از دست می‌دهد » شرکت کننده شماره ۱۹ از عشایر کوار.

حضرت « شاهچراغ » و بویژه برادر ایشان « امام رضا^(ع) بر خوشرویی، امانتداری و علم آموزی بسیار تاکید داشتند که در کتاب هدیه‌های آسمانی هم آمده، اگر من معلم این صفات را نداشته باشم، کودکان از من انتقاد می‌کنند و طبق رفتار من عمل می‌کنند » شرکت کننده شماره ۲۵ از عشایر سیاخ دارنگون.

با توجه به مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها، معانی منظم شده در مولفه‌ی کلی « سرمشق‌گیری رفتارهای حضرت از آموزگار » دسته بندی شدند که ۳ موضوع را در بر گرفت، « نمودار ۱ ».

نمودار ۱: «سرمشق‌گیری رفتارهای حضرت از آموزگار»

همانطور که از بیانات معلم پیداست و تجربه نشان داده است، رهبر و راهنمای یک گروه بویژه در حوزه‌ی آموزش باید صفات اخلاقی معنوی داشته و عالم باشد تا بتواند در یادگیرنده تاثیر گذار باشد و اسوه قابل اعتمادی برای دانش آموزان باشد. بر اساس یافته‌های تحقیق: کودکان مقطع ابتدایی به دلیل کم سن بودن و حس باورپذیری بیشتر در وجود آنان، آموزگاران با راه‌های ساده‌تر می‌توانند، هم خود الگوی عملی و اعتقادی برای کودکان باشند و هم با شیوه‌های ساده‌تر می‌توانند اندیشه‌های اهل بیت و بویژه شاهچراغ^(ع) را که حرم مطهرش سرزمین فارس را منور گردانده، برای دانش آموزان توصیف کنند. بی اخلاقی حتی در دولت‌های سکولاریسم نیز پاسخگو نیست و توان تحمل در مدارس و موسسات آن بسیار کم است. امام رضا^(ع) برادر بزرگوار شاهچراغ^(ع) در همین راستا می‌فرمایند: پنج ویژگی اگر در آدمی باشد می‌توان به خوبی و موفقیت‌اش امیدوار بود، خوی بزرگواری داشته باشد، هم در امور دنیایی و هم

آخرتی؛ ذات قابل اعتمادی داشته باشد، پست و دون نباشد، طبعی متین و باوقاری داشته باشد، ذاتش نجیب و نیک سرشت باشد و خدا ترس باشد (حرانی، ۱۴۰۴، ص ۴۴۶). یعنی اینکه اخلاق بزرگواری داشته باشد و با مسائل روز به طور متفکرانه و عالمانه برخورد کند؛ دوم، در تمامی موارد قابل اعتماد باشد و بتوان به عنوان راهنما به او تکیه کرد؛ سوم فرومایه نباشد و بلکه بلند مرتبه باشد؛ چهارم اینکه با عزت و سنگین برخورد کند و پنجم و از همه مهم‌تر اینکه خداترس باشد یعنی اگر از خشم خداوند درمورد گناهان و بداخلاقی بترسد ناخودآگاه موارد قبلی را نیز رعایت می‌کند، بنابراین مورد آخر یعنی خداترسی باعث می‌شود تمامی فضایل اخلاقی از معلم یا مدیر بروز کند و نمایان شود. همچنین محبت از دیگر فضایل اخلاقی به شمار می‌رود و باعث دوستی و رابطه‌های محکم و پایدار است، خواه این رابطه بین همکاران و مدیر باشد و خواه بین دیگر عوامل که در همین رابطه امام رضا^(ع) می‌فرماید: اظهار محبت به مردم نشانه داشتن نیمی از عقل است (همان، ص ۴۴۳). همچنین در سیره و سخنان دیگر ائمه علیهم السلام بسیار به محبت سفارش شده است که حتی امام باقر^(ع) محبت را برابر با دین می‌داند و می‌فرماید: دین همان محبت است و محبت همان دین (مجلسی، ۱۳۶۲). با توجه به یافته‌های سوال اول و روایات ذکر شده می‌توان دریافت که علاوه بر معرفی شخصیت‌های معنوی و از جمله خانواده‌ی شاه‌چراغ^(ع) از سوی معلم در مدرسه یا کلاس درس، تجلی رفتارهای والای این بزرگواران در وجود آنها، می‌تواند به ایمان قلبی و شناخت هرچه بیشتر ائمه‌ی اطهار توسط دانش آموزان پی برد و جایگاه دینی و علمی آنان رادر پیشگاه نسل آینده‌ی جامعه‌ی ایرانی اسلامی افزایش داد.

۵-۲- یافته‌های سوال دوم: شیوه‌های تفهیم تعالیم حضرت^(ع)

با توجه به مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها در این تم اصلی: (شیوه‌های تفهیم تعالیم حضرت^(ع))، پدیدار شناسی معلمان در چهار کد مفهومی فرعی (۱- استفاده از تشویق ۲- استفاده از ایفای نقش ۳- انجام تحقیق و ۴- عوامل آموزشی و اجتماعی) به شرح مندرج در نمودار ۳ دسته بندی شدند.

نمودار ۲: « شیوه‌های تفهیم فضایل حضرت و ارائه راهکار »

۵-۲-۱ بخشی از اظهارات آموزگاران که حاصل فعالیت‌ها و تجارب آنان در کلاس درس می‌باشد در ذیل آورده شده است.

«داستان‌ها و روایات کوتاه در مورد ائمه را به دانش آموزان می‌سپارم، یعنی پس از روخوانی داستان به هر کدام از آنان نقش می‌دهم تا اتفاقات را در کلاس بازسازی کنند» مصاحبه شونده شماره ۱۵ از عشایر اقلید.

«قبل از شروع درس با پرسش و پاسخ از بچه‌ها می‌خواهم که خود را به جای شخصیت‌های مورد نظر فرض کند و واکنشی را که در برابر کارهای بیان شده به ذهنشان می‌رسد، بیان کنند». شرکت کننده شماره ۷ از عشایر قیر.

«هر روز از یک دانش آموز می‌خواهم تا فضایل، ویژگی‌ها یا حدیثی از ائمه معصومین^(ع) بویژه خانواده‌ی امام موسی کاظم^(ع) و بویژه شاهچراغ^(ع) را بنویسند و در صبحگاه مدرسه قرائت کند و دانش آموز پایه‌ی بالاتر در مورد آن توضیح دهد» مصاحبه شونده شماره ۲۷ از عشایر خنج.

«به تفکر واداشتن دانش آموزان به اصل مهمه که شاهچراغ^(ع) و سایر فرزندان ائمه بر آن اهتمام داشته‌اند. شاید صدها روایت در این مورد وجود دارد. تازه برای تربیت اسلامی و آموزش سبک زندگی امامان که این موضوع بیشتر ضروریه» شرکت کننده شماره ۱۶.

«در روز شهادت شاهچراغ^(ع) از کودکان می‌خواهم تا در طول یک هفته اشعاری مربوط به آن مناسبت را به کلاس بیاورند و به اشعاری که برتر و سروده خود دانش آموز باشد تشویق‌هایی در نظر گرفته می‌شود» شرکت کننده شماره ۱۳ از عشایر آباده.

«یکی از کارهای عملی که من به دانش آموزان می‌دهم، انجام تحقیق در مورد سبک زندگی شاهچراغ^(ع) و تطبیق دادن آن با معانی آیات قرآن کریم جهت معرفی بهتر و موثق تر شخصیت آن حضرت» شرکت کننده شماره ۳۰ از عشایر سیاخ دارنگون.

«به عقیده من عاملی که می‌تواند ویژگی‌ها و منش‌های رفتاری معصومین و بویژه شاهچراغ را در مدرسه و خانه نهادینه کند، قرار دادن کتاب‌ها و منابع معتبر در اختیار دانش آموزان و اولیاء، بویژه اسنادی که به زبان ساده و کودکانه نوشته شده و برگزاری اردوهای مذهبی و زیارتی از سوی مدارس استان فارس و کشور می‌باشد» شرکت کننده شماره ۱۸ از کوار.

«از روش ایفای نقش توسط دانش آموزان، به خوبی توانستم داستان‌های مربوط به حرکت شاهچراغ^(ع) به سمت ایران و پیوستن شیعیان به کاروان ایشان را در کلاس اجرا کنم تا بهتر یاد بگیرند» شرکت کننده شماره ۱۲ از عشایر خفر.

واقعیات ذکر شده توسط آموزگاران بیانگر این نکته است که توانمندی‌های ذهنی و اعتقادی فراوانی در کودکان دبستانی وجود دارد، اما شکوفایی و هدایت این استعدادها گرایش‌ها و تبدیل شدن آنان به بزرگسال متدین و استفاده از سبک زندگی شاه‌چراغ^(ع) و سایر اهل بیت^(س) در گام نخست مستلزم آموزش همه جانبه اولیاء و تعامل بیشتر آنان با مراکز تحصیل فرزندانشان و در گام بعدی نیازمند تغییر بنیادی در شیوه‌های آموزش ضمن خدمت آموزگاران می‌باشد. همسویی یافته‌های این تحقیق با پژوهش آقای ربیعی، مشهود است: زیرا به عقیده‌ی او حیاتی‌ترین زمان برای تشویق به تحکیم عقاید مذهبی و افزایش محبوبیت ائمه^(س) در دل کودکان زمانی است که کودک آموزش رسمی مدرسه را شروع می‌کند زیرا در سال‌های نخستین نظام آموزشی و سنین خردسالی کسب عادات درست زندگی و الگوگیری از سبک زندگی بزرگان و معصومین^(ع) شکل می‌گیرد و در طول حیات مفید انسان تقویت می‌شود (ربیعی ۱۳۹۳). شناخت نیازها و انتظارات نسل کودک و نوجوان و تلاش در جهت تأمین آنها، تلاشی بایسته و درخور توجه است. در خصوص تقویت باورهای دینی دانش آموزان امروز و معرفی حقیقی آنان برای کودکان، در منابع دینی سفارش‌ها و توصیه‌هایی از حضرات معصومان رسیده است. حضرت علی^(ع) در این زمینه، به پدران در خصوص فرزندان چنین سفارش می‌کنند: «لاتقسروا اولادکم علی آدابکم، فانهم تخلقون لزمان غیر زمانکم»؛ فرزندان خود را مجبور نسازید که حتماً آداب و رسوم زمان شما یا پدرانتان را فرا گیرند، بلکه شرایط زمان را باید در نظر گرفت (شرح ابن ابی الحدید ج ۲۰ ح ۱۰۲). مراد از این جمله این است که باید محتوای غنی تربیتی برگرفته از آموزه‌های دین حنیف را در قالب‌های زیبا و شیوه‌های نوین به فرزندان آموزش داد. محققان دیگری نیز در همسویی با یافته‌های این پژوهش (استفاده از روش تدریس ایفای نقش در یاددهی رفتار ائمه^(س)) دریافته‌اند که: تربیت دینی به عنوان فرایندی است که نتیجه آن صرفاً در مقام عمل و زندگی روشن می‌شود و وجهه‌ای کاملاً کاربردی دارد. به این دلیل هرگونه تلاش نظری در چارچوب مفهومی باید ناظر به فواید عملی باشد (اکبری و مهنی، ۱۳۹۴).

شاه‌چراغ^(ع) جایگاه علمی و کرامات ویژه‌ای داشت. او از دانشی سرشار بهره مند بود و این برجستگی علمی او در رویارویی با دانشمندان ادیان و مذاهب دیگر، بهتر آشکار می‌شد زیرا خانواده امام موسی کاظم^(ع) در جلسات و محافلی که از سوی علما و دانشمندان مختلف برگزار می‌شد، شرکت می‌کردند. بنابر یافته‌های تحقیق و عقاید آموزگاران، اگر چه ذکر فضایل امام زادگان با اقرار به زبان موثر است، اما هرچه روایات، کرامات و تصاویر مربوط به حرم شاه‌چراغ^(ع) به صورت پوستر یا عکس و با ذکر منابع معتبر، بیشتر در معرض دید کودکان باشد با اطمینان خاطر و گستردگی بیشتری می‌توان در رواج صفات والای حضرت و نهادینه کردن آن در مدرسه کوشید. همچنین علاوه بر نمایش عملی داستان‌ها و روایات در کلاس درس و خواندن زیارت مخصوص شاه‌چراغ^(ع) در مدرسه، می‌توان هنگام رفتن به اردوهای زیارتی و بازدید از حرم حضرت شاه‌چراغ^(ع) در همانجا جلسات بحث و نظرخواهی تشکیل داد و شخصیت،

فضایل و کرامات حضرت را بیشتر به دانش آموزان معرفی کرد. در کتاب اصول کافی از «شیخ کلینی» نقل شده که: پس از شهادت امام موسی کاظم^(ع) به سبب شخصیت والای شاهچراغ (علیه السلام) مردم گمان کردند که پس از شهادت امام موسی کاظم (علیه السلام) وی جانشین و امام است. به همین سبب، با وی بیعت کردند و او نیز از آنها بیعت گرفت، پس بر بالای منبر رفت و خطبه‌ای در کمال فصاحت و بلاغت بیان کرد و فرمود: (ای مردم، هم چنان که اکنون تمامی شما با من بیعت کرده اید، بدانید که من خود، در بیعت برادرم علی بن موسی (علیهما السلام) هستم. او پس از پدرم، امام و خلیفه بحق و ولی خداست. از طرف خدا و رسولش بر من و شما واجب است که از او اطاعت کنیم (مرتضوی، ۱۳۷۰). یکی از مهم‌ترین و معروف‌ترین لقب‌های امام رضا^(ع) برادر حضرت شاهچراغ^(ع)، «عالم آل محمد» است. این که از میان همه امامان شیعه، حضرت امام رضا به این لقب شهرت یافته است، خود دلیل برجستگی خانواده امام موسی کاظم^(ع) و امام رضا^(ع) از جهت دانشهای رایج در زمان خویش و یافتن فرصت برای آشکارسازی آن علوم است (حر عاملی، ۱۳۷۰).

۳-۵ یافته‌های سوال سوم: معلمان موانع موجود در جهت شناخت را چگونه تبیین می‌کنند؟

با توجه به مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها، در این تم اصلی: (موانع اعتقادی و ذهنی موجود) پدیدار شناسی معلمان در این زمینه در دو کد مفهومی فرعی (الف- تهاجم فرهنگی بیگانگان از طریق فضای مجازی) و (ب- پدید آمدن فرقه‌های انحرافی) به شرح مندرج در نمودار ۳ دسته بندی شدند.

نمودار ۳: «موانع اعتقادی و ذهنی موجود»

بعضی تجارب و راهکارهای آموزگاران شرکت کننده در زمینه «موانع اعتقادی و ذهنی موجود» عبارت است از: «ما باید جلوی تبلیغات ضد دینی که چهره و سبک زندگی امامان معصوم را برای کودکان بد جلوه می‌دهند، بگیریم تا دانش آموزان دچار کجروی و انحرافات اعتقادی و رفتاری نشوند و این موضوع کار را برای ما معلمان مشکلتر کرده» شرکت کننده شماره ۱۵ از عشایر مروشد.

«می توان مانند کاروان راهیان نور، برنامه‌ی اردویی و زیارتی برای همه‌ی مدارس استان فارس ترتیب داد تا از نزدیک حضرت شاه‌چراغ^(ع) و سایر امام زادگان مدفون در استان را بهتر بشناسند و دین باوری در آنها تقویت شود» شرکت کننده ۱ از عشایر کوار.

«در منزل اکثر دانش آموزان ماهواره وجود دارد و بیشتر برنامه‌های ماهواره‌ای قلب اعتقادات فکری و مذهبی دانش آموزان را هدف گرفته است. محتوای برنامه‌های ماهواره‌ای با ظاهری به ظاهر جذاب و باطنی شیطانی کودکان را از همان ابتدا به سوی خود می‌کشد. کودکان با الگو گرفتن از شخصیت‌های شیطانی برنامه‌های ماهواره‌ای کم کم از ارزش‌های اسلامی و مذهبی دور می‌شوند و خانواده‌ها هم در این فاصله گرفتن فرزندشان از تعالیم اسلامی نقش دارند. زیرا خودشان این ابزار را فراهم کرده‌اند و خودشان در دیدن برنامه‌های بی محتوای ماهواره فرزندانشان را همراهی و گاهی تشویق هم می‌کنند. که این امر مانع بزرگی بر سر راه اعتقادات خانواده‌ها و پیرو آن کودکان و دانش آموزان است...» مصاحبه شونده شماره ۱۴ از سیاح دارنگون.

"به نظر من وجود وسایل ارتباطی با توجه به این که فرهنگ استفاده صحیح از آنها در جامعه و مدرسه آموزش داده نشده و جا نیفتاده است یک مانع جدی بر سر راه تعلیم و تربیت اسلامی و الگوگرفتن از تعالیم تربیتی امامان از جمله امام رضا^(ع) می‌باشد. به عنوان مثال گوشی موبایل امروزه ابزاری شده است که تعالیم ضددینی و ضد مذهبی را از طرق مختلف با برنامه‌های مختلف ترویج می‌دهد و ظاهراً این ترویج هم هدایت شده و برنامه ریزی شده از طرف دشمنان ملی مذهبی کشور است. بسیاری از تعالیم تربیتی مذهبی را دانش آموزان جدی نمی‌گیرند چون مستقیماً تحت تاثیر رسانه‌هایی از قبیل موبایل هستند... " مصاحبه شونده شماره ۹ از عشایر مروشدت

«دانش آموزان در خارج از مدرسه آگاهانه و ناآگاهانه از طریق فضای مجازی با فرقه‌های انحرافی از قبیل داعش و طالبان و... آشنا می‌شوند. و از همان کودکی به دلیل کنجکاوی و نداشتن قدرت قضاوت صحیح و کامل بعضاً نگرش خوبی نسبت به اسلام و مذهب پیدا نمی‌کند و کم‌کم این نگرش در اعتقادات او رخنه می‌کند» مصاحبه شونده شماره ۱۱ از عشایر کازرون.

« در جامعه فرقه‌هایی به وجود آمده مثل شیطان پرستان که از ساده اندیشی کودکان به نفع خودشان بهره می‌برند و آنها را از اعتقادات مذهبی و تعالیم امامان دور می‌سازند و از همان کودکی آنها را به سمت خودشان می‌کشند» مصاحبه شونده شماره ۲ از عشایر کیان آباد.

یافته‌های حاصل از نظرات مصاحبه شوندگان حاکی از این است که با نظر به اینکه انسان موجودی است اجتماعی که نقشها و عملکردهای او تنها در تعامل با محیط اطراف و جامعه امکان پذیر است، اما ارتباطات مدرسه‌ای و کلاس درس نیز در این میان جایگاه عظیمی در رفع موانع اعتقادی و دین باوری

کودکان پیدا کرده است و در صورت تلاش همگانی آموزش و پرورش استان فارس و شناسایی موانع موجود در معرفی و شخصیت شناسی شاهچراغ ع و سایر ائمه^(س) می‌توان در برابر جنگ نرم بیگانه و انحرافات ضد فرهنگی داخلی سد محکمی ایجاد کرد. نتایج تحقیق با یافته‌های پژوهش منطقی (۱۳۸۹) همسو است: او دریافت که آسیب‌های ماهواره و فضای مجازی عبارت است از: حساسیت زدایی از فساد و فحشا و هتک حرمت به اسلام و ائمه، رواج فرهنگ ضد ارزشی، ضدیت با دین، جعل تاریخ قیام و شهادت و رسالت پیامبران و نقش شیطان در جامعه بشری، ترویج و اشاعه فساد، فحشا، بی بندوباری، جلوگیری از سازندگی فردی و اجتماعی، افزایش جرایم سازمان یافته و به خطر انداختن امنیت اجتماعی و در نهایت کاهش نیروهای جوان و آینده ساز جامعه. کودکان و نوجوانان، به علت هزینه کردن وقت زیادی برای تماشای برنامه‌های تلویزیونی و ماهواره‌ای که تا پاسی از شب ادامه می‌یابد، صبح‌ها با تاخیر به کلاس درس می‌آیند و خواب آلود هستند؛ در نتیجه، بیش‌تر این افراد، عملکرد نامطلوبی در مدرسه دارند. (شجاعی، ۱۳۹۱). بنابر این با توجه به انتزاعی بودن مفاهیم مذهبی و اخلاقی، هر گونه استفاده از این مفاهیم باید بر اساس اصول روانشناسی کودک باشد. به عبارت دیگر درک و درونی سازی مفاهیم دینی نیازمند برنامه‌ریزی صحیح و تدارک روش‌های مناسب است و نمی‌توان مفاهیم اساسی خدا، ائمه، نیکی، عدل و... را بدون در نظر گرفتن مراحل تحول ذهنی کودک به او آموخت (دادستان، ۱۳۸۹). در همسویی با نتایج این پژوهش، مرتضوی معتقد است که: تربیت دینی دانش آموزان در سه حوزه‌ی افکار، رفتار و گفتار جریان دارد. موانع آن نیز در سه مقوله جریان دارد که تنها در حوزه‌ی اندیشه در سه محور: ارتباط با دیگران، ارتباط با خود و ارتباط با خدا مطرح می‌شود، که در ارتباط با دیگران عدم شناخت حقیقی ائمه اطهار، در ارتباط با خود عدم بصیرت دینی و در ارتباط با خدا کفر و شکر دو مانع مهم محسوب می‌شوند (مرتضوی ۱۳۹۲). بر اساس یافته‌های بدست آمده از تحقیق، چون اهل بیت با تفسیر و تبیین صحیح از آموزه‌های دینی و جلوگیری از کج اندیشیهای منحرفان، نقش مؤثری را در حفظ و بقاء تعالیم دین اسلام ایفا نموده‌اند و بسیاری از سیره‌های عملی اسلام را در زندگی خود پیاده نموده‌اند، بنابراین به راحتی می‌توان از بدو ورود به دبستان با آموزش‌های مکرر و مداوم والدین و فرزندان‌شان و با بستن مسیرهای انحرافی ذهنی و عملی، موانع شکل گیری اعتقادات را شناسایی کرد. علاوه بر آن، با جایگزینی آموزه‌های اسلامی و فضایل معصومان در زندگی واقعی و با ساخت نرم افزارهای الکترونیکی و سرگرمی‌های مجاز مربوط به زندگی حضرت شاهچراغ و اهل بیت پیامبر^(ص) توسط آموزش و پرورش و سایر ارگان‌های فرهنگی و در دسترسی بودن این مواد برای کودکان، می‌توان اصول و فروع اعتقادی دین اسلام را به عنوان پایه‌های فرهنگی جامعه‌ی امروز و نسل آینده بنا کرد.

۶- نتیجه گیری

بر اساس یافته‌های حاصل از پژوهش، معلمان در استان فارس اصلی‌ترین و کلیدی‌ترین نقش را در رساندن پیام‌های ائمه و بویژه احمدبن موسی^(ع) به کودکان دارند زیرا پایه‌های زندگی سعادتمندانه‌ای که در خانه طراحی شده، در مدرسه شکل می‌گیرد و کوتاه‌ترین قصور و اشتباه در بیان باورها، عقاید و سبک زندگی و فضایل شاه‌چراغ^(ع) که نورانیت و برکات آن استان و کشور عزیزمان را درنور دیده است، باعث خسران و دین‌گریزی نه تنها چند دانش آموز، بلکه یک نسل خواهد شد. آنچه در بیانات آموزگاران عشایر بسیار مبرهن بود، این است که آموزش صحیح اصول و مبانی قرآن کریم و شرح منطقی و حقیقی کرامات شاه‌چراغ^(ع) با روشهای مناسب، عملی و مداوم در مدرسه و خانه هدیه‌ای است ماندگار و روشننگر برای تفهیم فضایل ایشان، زیرا پایه‌های رفتاری و اعتقادی این بزرگوار، بر اساس تعالیم الهی شکل گرفته و تبیین جداگانه هر کدام از مقولات در مدرسه کاری بیهوده است. امانت داری، بخشش، نوع دوستی، ساده زیستی، تواضع، شجاعت، علم آموزی و ویژگی‌های بارز دیگر از شاه‌چراغ، در جهت کمال خود و مردمان آن زمان در روایات متعددی به ما رسیده است و بویژه تفکر در آیات خداوند را که ارزش آن را گاهی برابر یک سال و گاهی برابر هفتاد سال عبادت خوانده‌اند. پس شایسته است که آموزگار و دانش‌آموز از سبک زندگی آل محمد^(ص) و احمدبن موسی^(ع) در خصوص علم آموزی، تفکر و تعقل استفاده کنند و ایشان را الگو و اسوه‌ای برای زندگی همیشگی خانه و مدرسه قرار دهند، زیرا در اولین روایت امام رضا^(ع) برادر ایشان می‌فرمایند: (لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةَ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ) عبادت به زیاد بودن نماز و روزه نیست، بلکه تفکر نمودن در کار خدای عزوجل است (الغازی، ۱۳۸۷، ص ۳). همچنین پژوهش فوق نشان می‌دهد که به تفکر، تعمق و عمل واداشتن دانش آموزان با توجه به سن و تفاوت‌های یادگیری و فرهنگی، روش مناسبی برای تحکیم سیره و سلوک تعالیم ائمه و بویژه شاه‌چراغ^(ع) در زندگی همه‌ی کودکان و بویژه شیعیان جامعه‌ی امروز و فردا می‌باشد.

منابع

۱. اکبری، سمیه. مهنی، امید (۱۳۹۴) مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست و یکم، شماره 21. صص ۱۳۶-۱۲۱.
۲. آرنی، سید خدیجه (۱۳۸۳). بررسی رابطه بین دیند و روان سلامتی ایرانیان مقیم کانادا، پایان نامه دکتری دانشگاه علامه طباطبائی. ص ۷۰.
۳. آقایی فیشانی، تیمور، (۱۳۹۲). خلاقیت و نوآوری در انسان‌ها و سازمان‌ها. تهران: انتشارات ترمه.
۴. البرزی، محبوبه و سامانی، سیامک. (۱۳۹۰). بررسی رابطه اعتقادات مذهبی با افسردگی، اضطراب و فشار روانی در نوجوانان. همایش دین و بهداشت روانی.

۵. پاکیزه، علی. (۱۳۸۵). بررسی مقایسه‌ای سلامت روان دانشجویان و تاثیر فعال سازی مفهوم معنویت بر آن. چهارمین سمینار سراسری بهداشت روانی دانشجویان، دانشگاه شیراز.
۶. حرانی، حسن بن علی بن شعبه (۱۴۰۴)، تحف العقول، قم: انتشارات اسلامی.
۷. حرعاملی محمدحسن (۱۳۷۰)، وسائل الشیعه. قم: موسسه أهل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث. مسند امام رضا^(ع)، ج ۱، ص ۳.
۸. دادستان، پریخ (۱۳۸۹). نقش تلوزیون در شکل گیری و تقویت مفاهیم مذهبی و اخلاقی کودکان دوره ابتدایی. تهران: مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه‌های صدا و سیما.
۹. ربیعی، مهدی (۱۳۹۳). مبانی شکل گیری خلاقیت ذهنی در کودکان. تهران: انتشارات تایماز.
۱۰. الغازی، سلیمان. (۱۳۸۷). مسندالرضا. مترجم: محمدجواد حسینی جلالی. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
۱۱. شجاعی، محمد صادق. (سال ۱۳۹۱). مقالات برگزیده اولین دوره همایش هجوم خاموش. مجله روانشناسی و دین. شماره ۱. صص ۷۲-۶۰.
۱۲. شریعتمداری، علی، (۱۳۸۲). نقد و خلاقیت در تفکر، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
۱۳. شیخ مفید (۱۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفت حجج الله علی العباد. قم: کنگره‌ی شیخ مفید، چاپ اول.
۱۴. صولتی، سید کمال و همکاران (۱۳۹۰) بررسی رابطه بین نگرشهای مذهبی مهارت‌های مقابله و سلامت روان در دانشجویان. همایش دین و بهداشت روان. تهران.
۱۵. عبداللهی، فردین؛ شریعتمداری، علی؛ نادری، عزت الله (۱۳۸۹). بررسی میزان آگاهی معلمان دوره ابتدایی از اصول تعلیم و تربیت. کردستان: فصلنامه علوم تربیتی، سال سوم.
۱۶. فرانکل، ویکتور (۱۳۹۰). خدا در ناخداگاه، ترجمه ابراهیم یزدی، تهران: موسسه‌ی خدمات فرهنگی رسا چاپ دوم.
۱۷. فلسفی، محمدتقی. (۱۳۸۹)، جوان از منظر عقل و احساسات، تهران: انتشارات معارف اسلامی.
۱۸. مجلسی، محمدباقر. (۱۳۶۲). بحارالانوار. تهران: انتشارات اسلامیه.
۱۹. مرتضوی، سید علی (۱۳۷۰). ترجمه‌ی اصول کافی. مشهد: انتشارات سرور.
۲۰. مرتضوی، سید محمد (۱۳۹۲). مبانی تربیت زمینه ساز. فصلنامه‌ی مشرق موعود. سال هفتم، شماره‌ی ۲۶. صص ۶۳-۴۱.
۲۱. منطقی، مرتضی (۱۳۸۹). راهنمای والدین در استفاده‌ی فرزندان از فناوری‌های ارتباطی جدید. تهران: انتشارات عابد.
۲۲. نوروزی، رضا و بدیعیان راضیه. (۱۳۹۰). الگوی روابط انسانی در تربیت دینی. فصل نامه اندیشه دینی. دوره یازدهم، ش ۳۳. صص ۱۰۸-۹۱.
۲۳. هالووی، امیل. (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق کیفی در پرستاری، ترجمه حسن عابدی و همکاران، تهران: نشر بشری.

25. Bergin, a. e (2012). Psychotherapy and religious values. Journal of consulting and clinical psychology ,48: 95- 105 .
26. Duncan, R. L.(۲۰۱۲) The relationship of Stressful life events, Coping Styles, Religious orientation and self reported Depressive Symptomatology in African and American College students .
27. Flick, U. (2006). An Introduction to qualitative, research, 3rd ed ,London: Sage Publicatio Franciso-London: Jossey-Bass Publishers. Journal of religion and health, Vol40, No 3 .
28. Myers, D. G. , & Diener, D..(۲۰۰۰) Who is happy? Psychological Science 6 (1) , 10-19.
29. Allbareq. ,M. (2011). End of Millennium, The Information Age: Economy, Society and Culture, vol. 3, Blackwell, Oxford
30. Bergin ,a. e (2012). Psychotherapy and religious values. Journal of consulting and clinical psychology ,48: 95- 105 .
31. Duncan, R. L.(۲۰۱۲) The relationship of Stressful life events, Coping Styles, Religious orientation and self reported Depressive Symptomatology in African and American College students .
32. Flick, U. (2006). An Introduction to qualitative, research, 3rd ed ,London: Sage Publicatio Franciso-London: Jossey-Bass Publishers. Journal of religion and health, Vol40, No 3 .
33. Myers, D. G. , & Diener, D..(۲۰۰۰) Who is happy? Psychological Science 6 (1) , 10-19 .
34. Pressman, Lyones, and et al (1990). Religions beliefs and depression and ambulation status in elderly woman whit broken hips. American Journal of psychiatry . 147, PP: 758-766 .
35. Taylor, N (2001). Religious schemes to cope with mental illness .
36. Journal of religion and health, Vol40, No 3 .